

# Protocol sterfgevallen en rouwverwerking

Basisschool de Buitenkans, Villa en IKC de Buitenkans





## Inleiding

Binnen de Buitenkans heb je met vele kinderen, ouders en teamleden te maken. Hoe groter je organisatie is, hoe groter de kans dat je te maken krijgt met een sterfgeval. Wanneer dit plotseling gebeurt, kan het moeilijk zijn om rustig na te denken wat er allemaal moet gebeuren.

Om adequaat te kunnen handelen bij incidenten is het noodzakelijk dat tijdens openingsuren altijd minimaal een volwassene aanwezig is met (kinder)EHBO. Bedrijfshulpverleners worden ingezet bij grote calamiteiten. In ons opleidingsplan wordt de training van de medewerkers beschreven.

Dit protocol is gemaakt om ondersteuning te bieden in een dergelijk situatie.

Je kan te maken krijgen met verschillende gevallen van overlijden, de volgende gevallen zijn in dit protocol uitgewerkt:

- Het overlijden van een kind tijdens het verblijf bij de Buitenkans;
- Het overlijden van een kind van de groep, thuis of in het ziekenhuis;
- Het overlijden van een teamlid;
- Het overlijden van een ouder van een kind of een ander gezinslid;
- (poging tot) zelfdoding;
- Gewelddadige dood.

Ieder sterfgeval is ingrijpend. Welke impact het heeft en hoe eenieder daarmee omgaat kan heel verschillend zijn. Dit protocol is daarom meer een richtlijn hoe te handelen en een aanzet om erover te praten en/of te denken. Voor elke soort situatie zijn de handelingen en hun volgorde verschillend. Daarom worden deze elk apart uitgewerkt.

Hou het volgende in gedachte;

- Accepteer elkaars verdriet en toon begrip wanneer iemand het moeilijk heeft. Samen ruimte nemen voor het verdriet, kan een grote steun zijn;
- Niet iedereen toont zijn gevoelens op dezelfde manier. Als iemand niet huilt wil dat niet zeggen dat hij geen verdriet heeft. Ook zo iemand heeft recht op begrip van zijn omgeving.



## Inhoud

Inleiding .....	2
Slechtnieuwsgesprekken.....	4
Hoe vertel je het? .....	4
Hoe voer je een slechtnieuwsgesprek? .....	4
Het voeren van een slechtnieuwsgesprek met kinderen .....	6
Omgaan met de media .....	8
Aanbevelingen .....	8
Vorbereiding op een persconferentie.....	8
Handelwijze bij overlijden van een kind/volwassene tijdens het verblijf bij de Buitenkans .....	9
Hoe te handelen op het moment.....	9
Hoe te handelen in de week erna .....	10
Hoe te handelen op langere termijn.....	11
Handelwijze bij overlijden van een kind thuis of in het ziekenhuis.....	12
Handelwijze bij het overlijden van een teamlid.....	14
Hoe te handelen op langere termijn.....	14
Handelwijze bij overlijden van een ouder of ander gezinslid van een kind .....	15
Handelwijze bij (poging tot) zelfdoding.....	16
Gewelddadige dood .....	17
Korte inhoudelijke informatie .....	<b>Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.</b>
Tot ongeveer vijf jaar.....	<b>Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.</b>
Vijf tot negen jaar.....	<b>Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.</b>
Tien tot achttien jaar .....	<b>Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.</b>
Bruikbare boeken .....	21
Evaluatie en vaststellen.....	<b>Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.</b>



## Slechtnieuwsgesprekken

Soms weet je al een tijdje dat het slechte bericht eraan komt, een andere keer is het een donderslag bij heldere hemel: iemand is dood: een kind uit je groep, een van de ouders, een collega... De schok is altijd groot. En ondanks het verdriet moet er een heleboel gebeuren.

### Hoe vertel je het?

De wijze waarop de verdrietige boodschap wordt meegedeeld is erg belangrijk. De mensen aan wie het moet worden verteld mogen nooit overvallen worden. Ze moeten de gelegenheid krijgen ervoor te gaan zitten en te weten dat er iets ernstigs wordt verteld. Een inleidende zin om kinderen gericht te laten luisteren is: "Ik heb een verdrietige boodschap voor jullie." waarna je het slechte nieuws duidelijk en kort vertelt. Ouders kun je aanspreken met: "Ik moet u iets ernstigs meedelen of ik vind het moeilijk om te zeggen maar ik heb bijzonder triest en slecht nieuws voor u." Vertel daarna het nieuws kort en bondig. Laat de anderen niet raden wat je komt vertellen. Geef ruimte aan de emoties. Slecht nieuws levert altijd een heleboel vragen op. Geef ruimte voor deze vragen. Het is belangrijk om zo open mogelijk de informatie te geven waarvan je zelf op de hoogte bent. Ga daarna bekijken of en welke hulp er geboden moet worden. Sta hier van tevoren al bij stil en ga voorbereid het gesprek in. Met wie kunnen mensen eventueel contact opnemen, is er een nummer dat gebeld kan worden, etc.

### Hoe voer je een slechtnieuwsgesprek?

Als het overlijdensbericht als eerste bij de school binnenkomt, zullen de ouders/familieleden geïnformeerd moeten worden. Broertjes en zusjes die ook op school zitten mogen daarbij niet vergeten worden. Zo'n slechtnieuwsgesprek moet ook gevoerd worden met vrienden, vriendinnen en groepsgenoten van de overledene. Maak een bewuste keuze wie de slechtnieuwsgesprekken gaat voeren. Daarnaast vraagt het voeren van een slechtnieuwsgesprek om de nodige tact. Er zijn enkele gesprekstechnische aandachtspunten bij aan te geven:

#### *Stap 1: De voorbereiding*

Een goede voorbereiding is belangrijk, denk aan;

- Aan wie moet het slechte nieuws worden doorgegeven?
- Wie is de meest aangewezen persoon om het nieuws te brengen?
- Hoe geschiedt de aankondiging? Gaat u bijvoorbeeld zonder aankondiging naar de ouders/familie of bel je eerst op, laat je broertjes/zusjes en/of vrienden/vriendinnen van de overledene naar je kamer komen zonder hen vooraf te laten weten waar je over wilt praten?
- Welke voorzorgsmaatregelen worden getroffen? Moet bijvoorbeeld vooraf gezorgd worden voor opvangmogelijkheden na het gesprek? Welke opvang is beschikbaar?

#### *Stap 2: De inleiding*

Ouders, familieleden of kinderen aan wie je het nieuws moet melden, moeten de kans krijgen om even goed te gaan zitten en hun aandacht te richten op hetgeen je hen wilt meedelen. Een uitgebreide inleiding (er omheen draaien) is niet wenselijk. Je kunt het slechte nieuws met één of enkele korte zinnen inleiden:



- "Ik moet je/u iets ernstigs meedelen...";
- "Ik vind het moeilijk om te zeggen, maar ik heb bijzonder triest en slecht nieuws voor je/u...";
- "Ik vrees dat ik je/u er mee overval, maar ik moet je/u iets meedelen...".

Elke begeleider, interne begeleider of directeur zal bij een dergelijke inleiding formuleringen kiezen die het beste bij hem/haar passen. Het is in ieder geval van belang om zoveel mogelijk in de ik-vorm te spreken.

### *Stap 3: Vertel het nieuws kort en bondig*

Het overlijdensbericht kan nu zonder verdere omhaal worden gebracht. Daarbij is van het grootste belang om kort en kernachtig te vertellen wat er is gebeurd en met welk gevolg. In deze fase moeten details, nadere toelichting en eventuele uitleg of excuses achterwege worden gelaten. Daarvoor is later in het gesprek vaak nog alle gelegenheid.

Een belangrijk aandachtspunt in deze fase is: je vertelt het nieuws en laat de ander vooral niet raden wat je komt vertellen. Het is ook niet nodig. Je bent immers gekomen om slecht nieuws te brengen, je hebt de aandacht ervoor gevraagd door je korte inleiding, dan wordt dus nu van je verwacht dat je het nieuws meedeelt.

### *Stap 4: Ga in op de eerste emoties*

Het overlijdensbericht kan leiden tot directe, heftige of minder heftige emoties: schrik, verbijstering, ongeloof, verzet, verdriet, woede, etc. Het is van groot belang daarop voorbereid te zijn. De houding die van je wordt verwacht is dat je open staat en actief en invoelend luistert. Dat kan door in te gaan op verbale en non-verbale signalen die wijzen op dergelijke emoties:

- "Je/u bent volkomen verbijsterd door dit bericht...";
- "Ik merk dat het bericht je/u helemaal overvalt...".

Sta stil bij dergelijke emoties, laat de ander de tijd en de gelegenheid om daaraan uiting te geven. Je kunt kort aangeven dat je en je collega's ook verbijsterd waren bij het horen van het nieuws, maar neem het gesprek niet over door het over je eigen emoties te hebben.

### *Stap 5: Geef zo nodig verdere toelichting*

Slecht nieuws roept vrijwel altijd tal van vragen op:

- Wat is er precies gebeurd?
- Hoe kon dat gebeuren?
- Hoe lang heeft het geduurd?
- Waar is het gebeurd? En waarom?
- Etc.

Het is van belang om zo open mogelijk de informatie te geven waarover je beschikt. Hoe moeilijk en pijnlijk het misschien ook voor de nabestaanden is, ze hebben er recht op om te weten wat er precies gebeurd is. Het zal in sommige gevallen nodig zijn om hen te helpen hun eigen vragen te formuleren. Als informatie waarover je beschikt achtergehouden wordt, kan dat in deze fase misschien het leed lijken te verzachten. Later zal echter blijken dat het voor ouders (en anderen) nog pijnlijker is als zij niet alles te horen hebben gekregen en als zij niet die informatie hebben gekregen waar zij in feite recht op hebben.



## Stap 6: Ga na welke hulp eventueel geboden moet worden

Een overlijdensbericht roept bij (direct) betrokkenen niet alleen heftige emoties op (ook al zullen die niet altijd direct zichtbaar/hoorbaar zijn), maar ook een aantal praktische vragen en problemen:

- Wat moet er nu gebeuren?
- Wie weet het al?
- Hoe vertel ik het aan ...?
- Hoe kom ik hier ooit overheen?

Het is als brenger van het slechte nieuws van belang om ook stil te staan bij de gevolgen die dit nieuws heeft voor de direct betrokkenen. Je zult in deze fase van het gesprek oog en oor moeten hebben voor de gevolgen van het slechte nieuws en voor de (nieuwe) problemen die erdoor veroorzaakt kunnen worden. Vertel duidelijk welke ondersteuning/(praktische) hulp jij of de Buitenkans kan bieden en welke hulpbronnen nog meer in te schakelen zijn. Bespreek welke steun en hulp uit het netwerk gebeld of gevraagd kan worden, denk naast professionals ook aan familie en vrienden die tot steun kunnen zijn. Met wie kunnen de ouders en kinderen contact opnemen als zij na dit gesprek behoefte hebben aan een vervolgesprek? Het is van belang de mogelijkheden in dit opzicht te noemen voordat je het gesprek beëindigt.

De jeugdverpleegkundige of jeugdarts van de GGD kunnen hierbij adviseren. Kijk op de sociale kaart voor contactpersonen en gegevens.

## Het voeren van een slechtnieuwsgesprek met kinderen

Kinderen moeten niet overvallen worden met nieuws waar ze totaal niet op rekenen, maar het heeft ook geen zin om met een lange inleiding de ernst van de situatie te verdoezelen.

Wanneer het slechte nieuws bijvoorbeeld in de kring wordt gebracht, zorg dan dat je altijd met 2 of 3 begeleiders bent, zodat er goed geobserveerd kan worden. Maak 1 begeleider woordvoerder. Begin met een inleidende zin om de kinderen gericht te laten luisteren, bijvoorbeeld:

- "Ik heb een verdrietige boodschap voor jullie."
- "Ik moet jullie iets heel ergs vertellen."

Dan volgt het korte bericht van het overlijden en een beknopte schets van de omstandigheden waaronder degene is overleden. Het is niet nodig een lang verhaal te vertellen, want de kinderen zijn door de schok de informatie meteen weer kwijt. Het gaat erom dat de boodschap overkomt en dat de kinderen de kans krijgen deze tot zich te laten doordringen. Als kinderen behoefte hebben aan meer uitleg, stellen ze vragen. Heb aandacht voor achtergrond of geloofsovertuigingen van een kind. Ieder kind krijgt op zijn eigen manier informatie over de dood, rituelen etc. mee van ouders. Blijf observeren hoe het met het kind/de kinderen gaat.

Kinderen worstelen op twee niveaus met de dood: ze proberen te begrijpen wat 'dood' betekent en moeten leren omgaan met de gevoelens die het verlies oproept. Door eerlijk en duidelijk te zijn, help je hen daarbij. Ook al overzien kinderen nog niet alles, het is altijd beter de waarheid te vertellen. Daarnaast is bekend dat als kinderen geen antwoorden op hun vragen krijgen, ze hun eigen fantasie de vrije loop laten en de hele situatie door hen gruwelijker of angstaanjagender ingevuld kan worden dan werkelijk het geval is.

Bij het vertellen van het slechte nieuws moet rekening worden gehouden met de ontwikkeling van de kinderen. Het bericht moet verteld worden op een manier die bij hun leeftijd en vermogens past. In het hoofdstuk 'Korte inhoudelijke informatie' vind je hierover meer informatie. Ook moet ervoor gezorgd worden dat een dergelijk bericht geen zakelijke



mededeling wordt. Als je op een integere manier het slechte nieuws vertelt en in staat bent de eigen gevoelens te tonen, stimuleert dat kinderen om zich te uiten.

Het is van belang (vooral bij heel jonge kinderen) om zo concreet mogelijk uit te leggen wat 'dood' precies inhoudt. Vertel dat iemand die dood is niets meer voelt en dus geen pijn heeft, het niet koud heeft en zich niet ziek voelt. Het heeft geen zin om met opmerkingen/oplossingen te komen die alleen in de eigen ogen belangrijk zijn. Ook vergelijkingen en beelden kunnen veel verwarring geven. Kinderen kunnen informatie erg letterlijk nemen.

Leg de dood dus **niet** als volgt uit:

- "Dood zijn is slapen, maar dan voor altijd". Kinderen kunnen dan bang worden als ze zelf moeten slapen. Slaap en dood moeten duidelijk onderscheiden worden.
- "Doodgaan is op een verre reis gaan en nooit meer terugkomen". Ook dit beeld is voor kinderen verwarrend. Ze voelen zich in de steek gelaten; diegene kwam toch altijd terug als hij/zij op reis ging?
- "Iemand gaat dood/is doodgegaan omdat hij zo ziek is". Met name kleine kinderen kunnen geen onderscheid maken tussen ernstige en minder ernstige ziekten. Zonder verdere uitleg kunnen ze later bang worden bij een onschuldig griepje. Hoewel oudere kinderen dit onderscheid wel kunnen maken, kunnen ook zij angstig worden als ze zich niet lekker voelen en zich van alles in hun hoofd halen. Een nadere uitleg is daarom van belang. Een beetje ziek zijn betekent niet dat je dood zult gaan, maar soms is een lichaam zo stuk dat het niet meer gemaakt kan worden.

Geef alle kinderen de kans te reageren, ook heel jonge kinderen moeten hun gevoelens kwijt kunnen. Je hoeft niet op alle vragen een antwoord te hebben. Wees je er bewust van dat ook volwassenen niet alles weten en moeite hebben met sommige dingen om te gaan. Kinderen mogen dit merken en zien. Het is volkomen aannemelijk dat een begeleider zegt: "Ik weet het niet, maar ik denk ...". Een dergelijk antwoord is niet alleen eerlijk, maar schept ook ruimte voor een gesprek.

Kinderen moeten na de onheilstijding van de eerste schrik bekomen. Iedere kind verwerkt de schok op zijn of haar eigen manier. De meeste kinderen zijn met stomheid geslagen als ze horen van een overlijden. In de bovenbouw daalt vaak de zwijgzaamheid over de groep neer. Onbewust verwachten de kinderen van jij als volwassene het zwijgen doorbreekt door vragen te stellen en antwoorden te geven. Omdat er zoveel vragen zonder antwoord zijn, is dit een moeilijke opgave. De stilte roept een gevoel van verstikking op. Het gevaar van doorpraten bestaat om dit gevoel te bezweren. Het mag echter gerust een tijdje stil zijn in de groep. Wordt de stilte pijnlijk en is deze niet meer functioneel, dan kunt u de stilte doorbreken door bijvoorbeeld te zeggen: "Jullie zijn er stil van. Het is een enorme schok, ook voor mij. Misschien kun je even met je buurman of buurvrouw praten over wat dit bericht betekent.". De draad kan ook opgepakt worden door een mooi gedicht voor te lezen en daarover verder te praten.



## Omgaan met de media

Een schokkende gebeurtenis op een school of in een organisatie trekt vaak de aandacht van de media. Het is dus van belang een plan of draaiboek klaar te hebben liggen voor het geval de Buitenkans ermee te maken krijgt. Journalisten hebben hun werk te doen en zullen dat doen met of zonder de medewerking van de Buitenkans. Daarom is het van belang om met hen samen te werken en te zorgen dat ze een verhaal vertellen waarvan de feiten kloppen. Ze vertrekken nooit zonder een verhaal. Wat dat verhaal inhoudt, hangt mede af van de reactie van de Buitenkans.

De belangrijkste aanbevelingen bij perscontacten zijn:

### Aanbevelingen

- Laat alle contacten met de pers lopen via één woordvoerder.
- Informeer iedereen op school dat alleen de perswoordvoerder de pers te woord staat.
- Zorg voor openheid en duidelijkheid (voor zover de direct betrokkenen van de overledene hiervoor toestemming geven).
- Zorg dat de Buitenkans een veilige plek is of weer wordt. Het is verstandig om geen media toe te laten op de Buitenkans, maar hen op persconferenties te woord te staan in een locatie buiten de Buitenkans (bijv. het stadhuis/gemeentehuis of een gemeenschapshuis/buurthuis).
- Geef nooit namen door van verdachten of slachtoffers. Verstrek geen foto's of persoonlijke informatie over hen.
- Instrueer ook de kinderen hoe ze met de media om moeten gaan. Zorg er zo nodig voor dat ze via een zijuitgang de Buitenkans kunnen verlaten om hen te beschermen tegen de pers. Als hier sprake van is, neem contact op met de politie voor bescherming en ondersteuning.
- De woordvoerder maakt keuzes wat betreft berichtgeven of reacties op social media. Hij/zij zal dit per situatie afwegen en beslissen wat te doen.

### Voorbereiding op een persconferentie

- Sta geen pers toe bij bijeenkomsten met ouders of andere belanghebbenden.
- Houd er rekening mee dat iedere journalist het liefst persoonlijk informatie krijgt. Geef iedereen echter dezelfde informatie.
- Journalisten willen het liefst bij bijeenkomsten van ouders en de buurt zijn. Sta dat niet toe, maar plan na zo'n bijeenkomst een korte persbijeenkomst.
- Maak plaats en tijd van een persbijeenkomst zo spoedig mogelijk bekend. Herhaal de persconferentie zo nodig enkele keren in de daaropvolgende dagen.
- Wanneer je het nodig vindt om op enig moment in de media dieper in te gaan op de gebeurtenis of er achteraf op terug wilt kijken, informeer dan goed welk programma hiervoor geschikt is. Je kunt dan zelf het heft in handen houden en eisen stellen. Zoals het vooraf bespreken hoe het programma eruit gaat zien en voor uitzending de montage mogen zien en nog inspraak hebben.





## Handelwijze bij overlijden van een kind/volwassene tijdens het verblijf bij de Buitenkans

Hierbij valt te denken aan een ongeval of aan wiegendood.

We maken hierbij onderscheid in:

- Hoe te handelen op het moment
- Hoe te handelen in de week erna
- Hoe te handelen op langere termijn

### Hoe te handelen op het moment

- Waarschuw direct de directie.
- Zorg dat iemand de rest van de groep kinderen kan opvangen.
- Zorg ook dat er geen kinderen of andere groepen omheen komen staan uit nieuwsgierigheid.
- Stel een crisisteam samen. Deze kan bestaan uit de directie, een begeleider en eventueel de pedagoog. Communicatie zal verlopen via het crisisteam. Bij vragen wordt naar het crisisteam doorverwezen.
- Het crisisteam licht de naaste familie in (kijk hoofdstuk 'Slechtnieuwsgesprekken').

### Handelingen naar het personeel van die groep

Het is natuurlijk een afschuwelijke ervaring wanneer een kind of volwassene tijdens het verblijf op de Buitenkans komt te overlijden. Daarom is het van essentieel belang om het betreffende personeel en de kinderen goed op te vangen. Wees ervan bewust dat er schuldgevoelens en verwijten kunnen gaan opspelen. Iedere betrokkene zit met zijn/haar eigen reactie en heeft steun nodig. Het kan dus nodig zijn om voor elk van hen iemand aan te wijzen voor ondersteuning. Naderhand is het heel belangrijk om met hen samen de hele gebeurtenis door te praten en daarbij in de gaten te houden of alles op tafel komt. Voor de verdere samenwerking is dat van groot belang. De kans bestaat dat ze in eerste instantie als twee partijen tegenover elkaar staan, maar vergeet dan niet dat ze ook sámen verdriet hebben.

### Handelingen naar de overige collega's

Iedereen neemt zijn eigen verantwoordelijkheid in het bewaken van de rust en zorgen voor het welbevinden van de kinderen. Roep hierbij de hulp in van een bedrijfshulpverleners (Bhv'er). Zorg dat je niet in paniek raakt en rustig handelt. Zodra de eerste handelingen verricht zijn, is het van belang om de andere collega's uitgebreid in te lichten en op te vangen. Dit doet het crisisteam. Probeer ook daarbij te voorkomen dat er een schuldige aangewezen wordt. In een later stadium moet duidelijk uitgezocht worden het hoe een en ander heeft kunnen gebeuren. Daarbij kan het wel van belang zijn om ook andere collega's hun verhaal te laten doen als getuigen.

### Handelingen naar de overige kinderen van de groep

Veel hangt hierbij af van de leeftijd van de kinderen. Vertel de groep zo rustig mogelijk wat er is gebeurd. Als je te weinig vertelt, gaan kinderen vaak hun eigen invulling geven aan het verhaal. Kijk hoofdstuk 'slechtnieuwsgesprekken' voor meer informatie hierover.



## *Handelingen naar de ouders van de betreffende groep*

- Zorg dat het crisisteam aanwezig is wanneer de ouders hun kinderen komen ophalen.
- Vertel kort maar duidelijk wat er gebeurd is.
- Probeer paniek te voorkomen.
- Zet thee en koffie klaar zodat mensen even kunnen bijkomen en blijven napraten.
- Probeer te voorkomen dat ouders vervallen in het aanwijzen van een schuldige, zeg dat in ieder geval grondig wordt onderzocht hoe een en ander heeft kunnen gebeuren.

## *Handelingen naar de overige ouders en kinderen*

- Verspreid een kort bericht via mail naar alle ouders over het gebeurde; liefst dezelfde dag of anders de dag erna.
- Meld daarin ook dat ze voor reacties terecht kunnen bij het crisisteam.
- Laat in elke groep de begeleider het gebeurde aan de kinderen vertellen.

## Hoe te handelen in de week erna

### *Naar de ouders van het betreffende kind*

- Kijk hoofdstuk 'Slechtnieuwsgesprekken'.
- Advertentie/bloemen regelen, of op een andere manier je medeleven laten blijken.
- Het crisisteam houdt regelmatig contact en gaat, zo mogelijk samen met de begeleiders, op huisbezoek. Check eerst of naaste familie dit op prijs stelt.
- Overleg of en zo ja hóe de Buitenkans een rol kan spelen bij de uitvaartdienst.

### *Naar het personeel*

- Zorg dat alle betrokken teamleden indien ze dat wensen, de gelegenheid hebben mee te gaan naar de uitvaart. Check eerst of de naaste familie dit op prijs stelt.
- Houd de stemming binnen het team extra in de gaten, vooral op het gebied van gesprekken over oorzaak en schuld.
- Voor de verdere nazorg aan het team kan externe hulp worden ingeroepen, denk aan slachtofferhulp, bedrijfsarts, etc.

### *Naar de kinderen*

- Laat kinderen die dat willen iets maken voor of over de overledene. Voor de naaste familie kunnen dit heel dierbare dingen zijn. Het kan ook helpend zijn bij hun eigen verwerking.

### *Naar de overige ouders*

- Zorg dat het crisisteam laagdrempelig aanspreekbaar blijft tijdens de breng- en haalmomenten, zolang hier de behoefte aan is.



## Hoe te handelen op langere termijn

- Houd de groep de komende tijd extra in de gaten, er zullen nog regelmatig reacties komen van kinderen. Geef ruimte aan emoties. Maak naar behoefte bespreekbaar, geef het een plekje in de groep.
- Maak bewuste keuzes wat betreft het observeren van de groep op het gebied van welbevinden. Bespreek dit in het Pedagogisch werkoverleg/Groepsoverleg.
- Zorg ervoor dat wordt uitgezocht hoe een en ander heeft kunnen gebeuren. Eventueel moeten hiervoor buitenstaanders worden ingeschakeld.
- Zorg voor eerlijke berichtgeving naar naaste familie. Dit is zeer essentieel voor het terugwinnen van het vertrouwen.



## Handelwijze bij overlijden van een kind thuis of in het ziekenhuis

Hoe de reacties hier op zijn, zal voor een deel afhangen van het feit of het om een plotseling overlijden gaat of na een ziekbed. In het laatste geval is het goed om de groep hier al op voor te bereiden. Doe dit altijd in overleg met de ouders van het betreffende kind; je weet niet wat zij wel en wat niet willen laten weten aan anderen.

### Handelingen naar de ouders van het kind

- Indien een van de ouders zelf laat weten dat hun kind is overleden, zal je ze gelijk je medeleven betuigen. Vraag of je ook nog thuis langs mag komen; dit zijn moeilijke bezoeken, maar zowel voor de ouders als ook voor jezelf wel van groot belang.
- Biedt ouders aan om eventuele andere kinderen uit het gezin extra op te vangen, indien nodig.
- Regel advertentie bloemen of iets anders waardoor je je medeleven laat blijken.
- Vraag bij de ouders na hoe de uitvaart geregeld is en wanneer, misschien kan de Buitenkans hierin nog een rol vervullen.
- Vraag, indien mogelijk, aan de ouders wat je wel of niet aan andere ouders zult meedelen. Laat de ouders weten dat je altijd open staat om nog eens na te praten over het gebeuren met hun kind.
- Houdt het contact met ouders aan, rouw verloopt niet in een vaste volgorde of tijdsbestek.

### Handelingen naar het team

- Indien er 's avonds een bericht binnenkomt, informeer dan zo snel mogelijk de directie. De directie pakt het vanaf hier op en informeert de begeleiders van de groep/het team, zodat ze de volgende morgen niet onvoorbereid op het werk komen.
- Wanneer het bericht overdag op de Buitenkans binnenkomt, informeer dan zo snel mogelijk de directie. De directie pakt het op of delegeert taken en maakt een crisisteam bestaande uit de directie, een begeleider en eventueel de pedagoog.
- Zodra het personeel van de bewuste groep is ingelicht, wordt het overige personeel op de hoogte wordt gebracht door het crisisteam.
- Geef ruimte voor verdriet, maar het werk moet ook door kunnen gaan.
- Overleg met het crisisteam wie er op huisbezoek naar de ouders gaat/wil, ga indien mogelijk gezamenlijk.
- Geef alle begeleiders de gelegenheid om naar de uitvaart te gaan. Check eerst of de ouders dit op prijs stellen.



## *Handelingen naar de kinderen van de groep*

Afhankelijk van de situatie en de leeftijd van de kinderen, worden er keuzes gemaakt hoe te handelen naar de kinderen. Gebruik hiervoor de informatie uit het hoofdstuk 'Slechtnieuwsgesprekken' en 'Korte inhoudelijke informatie'.

## *Handelingen naar de ouders van de desbetreffende groep*

- Stel de ouders op de hoogte van het overlijden, maar vertel niet meer dan de eigen ouders willen.
- Hang de overlijdenskaart op in de groepsruimte.
- Licht de ouders goed in over het wel of niet doordraaien van de groep tijdens de uitvaart.



## Handelwijze bij het overlijden van een teamlid

Hoe de reacties hier op zijn, zal voor een deel afhangen van het feit of het om een plotseling overlijden gaat of na een ziekbed. In het laatste geval zal het hele team hier al op voorbereid zijn. Dit neemt niets weg van de impact van de situatie.

### Handelingen naar de collega's

- Indien er 's avonds een bericht binnenkomt, informeer dan zo snel mogelijk de directie. De directie pakt het vanaf hier op en informeert de begeleiders van de groep/het team, zodat ze op de hoogte zijn.
- Wanneer het bericht overdag op de Buitenkans binnenkomt, informeer dan zo snel mogelijk de directie. De directie pakt het op of delegeert taken en maakt een crisisteam bestaande uit de directie, een begeleider en eventueel de pedagoog. Vergeet de afwezige collega's niet.
- Regel advertentie/bloemen.
- Overleg met de begeleiders wie er op huisbezoek naar de naaste familie gaat/wil, ga indien mogelijk gezamenlijk.
- Geef alle begeleiders de gelegenheid om naar de uitvaart te gaan. Eventueel moet de locatie op dat moment gesloten worden. Check eerst of de familie dit op prijs stelt.
- Het verlies van een collega laat ongetwijfeld zijn sporen na en kan nog lange tijd nawerken. Samen ruimte nemen voor het verdriet kan heel belangrijk zijn.

### Handelingen naar de kinderen

Afhankelijk van de situatie en de leeftijd van de kinderen, worden er keuzes gemaakt hoe te handelen naar de kinderen. Gebruik hiervoor de informatie uit het hoofdstuk 'Slechtnieuwsgesprekken' en 'Korte inhoudelijke informatie'.

### Handelingen naar de ouders van de Buitenkans

- Stel de ouders zo spoedig mogelijk via korte mail op de hoogte van het overlijden.
- Hang de overlijdenskaart op in de groepsruimte.
- Licht de ouders goed in over het wel of niet doordraaien van de Buitenkans tijdens de uitvaart.

## Hoe te handelen op langere termijn

- Houd de groep de komende tijd extra in de gaten, er zullen nog regelmatig reacties komen van kinderen. Geef ruimte aan emoties. Maak naar behoefte bespreekbaar, geef het letterlijk en figuurlijk een plekje in de groep, passend bij de behoefte van de groep en individuele kinderen.
- Maak bewuste keuzes wat betreft het observeren van de groep op het gebied van welbevinden. Bespreek dit in het Pedagogisch werkoverleg/Groepsoverleg.
- Zorg ervoor dat wordt uitgezocht hoe een en ander heeft kunnen gebeuren. Eventueel moeten hiervoor buitenstaanders worden ingeschakeld.
- Zorg dat er verschillende dingen op een juiste manier afgehandeld worden.



## Handelwijze bij overlijden van een ouder of ander gezinslid van een kind

### Handelingen naar het betreffende kind

- Begeleider van de groep zal het aanspreekpunt zijn, er wordt geen crisisteam gevormd.
- Laat het kind weten dat je op de hoogte bent van het gebeurde.
- Houd in de gaten of het kind erover wil praten; breng het eventueel zelf ter sprake.
- Laat het kind ook gewoon spelen, kinderen verwerken verlies op hun eigen manier. Het kind kan de Buitenkans gebruiken om uit de verdrietige omgeving te zijn of juist op de Buitenkans de ruimte te voelen om zelf verdrietig te kunnen zijn.
- Laat het kind eventueel iets maken voor de overledene.
- Het kan gebeuren dat er een gezinslid van een kind overlijdt, terwijl het kind op de Buitenkans aanwezig is. Denk dan aan de volgende dingen:
  - Vraag uitdrukkelijk aan degene die hierover belt wat jouw rol op dit moment is.
  - Vertel het gebeurde **niet** aan het kind zonder toestemming/vraag van de ouders.
  - Laat een kind niet alleen naar huis gaan (brengen of laten halen).

### Handelingen naar de rest van het gezin

- Indien een van de ouders zelf laat weten wat er is gebeurd, betuig je je medeleven. Vraag of het kind en/of de naaste familie de behoefte heeft aan een bezoek van de Buitenkans.
- Biedt aan om eventuele andere kinderen uit het gezin extra op te vangen.
- Stem af hoe de uitvaart geregeld is en vraag of de Buitenkans hierin een rol vervullen.
- Vraag, indien mogelijk, aan de ouders wat je wel of niet aan andere ouders zult meedelen.
- Laat de ouders weten dat je te allen tijde open staat om nog eens na te praten over het gebeuren.

### Handelingen naar het personeel

- Indien er 's avonds een bericht binnenkomt, informeer dan zo snel mogelijk de directie. De directie pakt het vanaf hier op en informeert de begeleiders van de groep/het team, zodat ze op de hoogte zijn.
- Wanneer het bericht overdag op de Buitenkans binnenkomt, informeer dan zo snel mogelijk de directie. De directie pakt het op en informeert de begeleiders.
- Vraag na wie er op huisbezoek gaat/wil, ga indien mogelijk gezamenlijk.
- Geef alle begeleiders van de groep de gelegenheid om naar de uitvaart te gaan. Check eerst of de familie dit op prijs stelt.
- Geef ruimte voor verdriet, maar het werk moet ook door kunnen gaan.

### Handelingen naar de kinderen van de groep

Afhankelijk van de situatie en de leeftijd van de kinderen, worden er keuzes gemaakt hoe te handelen naar de kinderen. Gebruik hiervoor de informatie uit het hoofdstuk 'Slechtnieuwsgesprekken' en 'Korte inhoudelijke informatie'.

### Handelingen naar de ouders van de groep

- Hang de overlijdenskaart op in de groepsruimte.
- Als ouders meer willen weten over het gebeurde, houd je dan op de vlakte. Het is niet aan de Buitenkans om hier uitgebreid op in te gaan.



## Handelwijze bij (poging tot) zelfdoding

Zelfdoding is een speciale vorm van een plotselinge dood. In grote lijnen kunnen de stappenplannen van hierboven gevolgd worden.

Er zijn daarnaast enkele punten als zich een situatie voordoet waarin het gaat om een (poging tot) zelfdoding. In dit hoofdstuk worden deze punten (kort) op een rijtje gezet.

### *Afstemming en overwegingen*

Zelfdoding komt onder kinderen niet vaak voor, maar als het voorkomt is de ontredde en getroffenheid groot. In zo'n situatie is het wenselijk dat er goed overleg met de ouders/nabestaanden is en dat ouders en de Buitenkans het met elkaar eens zijn over de informatie die wordt verstrekt en over de wijze waarop de Buitenkans medeleven betuigt. Dit geldt ook bij een (poging tot) zelfdoding van een begeleider.

Als dit overleg niet tot overeenstemming leidt, heeft de Buitenkans een eigen verantwoordelijkheid tegenover de kinderen. In zo'n geval zal de directie moeten beslissen of de Buitenkans tegemoet komt aan wensen van ouders/familie waar ze niet achter staat of dat de Buitenkans een eigen koers vaart in het belang van de kinderen.

Dit belang kan zijn:

- Het bevorderen van adequate rouwverwerking.
- Het verminderen van gevoelens van schuld, angst en depressiviteit.
- Het voorkomen van nieuwe suïcide (pogingen).

Wanneer de school wordt geconfronteerd met zelfdoding, is er veel zorg nodig voor de kinderen die de overledene goed hebben gekend. Daarbij is extra zorg nodig voor de zogenaamde risicokinderen:

- Kinderen die de overledene goed kenden.
- Kinderen met depressieve buien, stille en teruggetrokken kinderen.
- Kinderen die al eens eerder met zelfdoding/dood te maken hebben gehad.





## Gewelddadige dood

Een school die geconfronteerd wordt met moord op een kind of begeleider, is verbijsterd. Kinderen en begeleiders worden geconfronteerd met crimineel onrecht en er is veel woede, verdriet en pijn. Moord op school komt zelden voor. Een moord betekent dat iemand moedwillig een ander en met voorbedachten rade om het leven brengt. Moord zonder voorbedachten rade wordt doodslag genoemd. Onder gezinsmoord (familicide) wordt verstaan dat iemand uit het gezin (vader, moeder of één van de kinderen) één of meerdere gezinsleden om het leven brengt en soms ook zichzelf. Bij eerwraak wordt een familielid bestraft voor het beschamen van de familie. In 15% van de gevallen met een dodelijke afloop. Al deze zaken hebben veel impact op een school of organisatie, als de recherche binnenkomt, de pers op het terrein staat en de kinderen uit hun doen zijn. Dit vraagt van alle teamleden grote inspanningen. Als de dader wordt gevonden, volgt er nog een lange periode waarin er steeds momenten zijn waarop de zaak oplaait. Bijvoorbeeld de rechtszaak en een eventueel hoger beroep. Vaak gaat dat telkens opnieuw gepaard met media- aandacht.

### Hoe te handelen

In grote lijnen kan de school handelen zoals bij andere sterfgevallen. Daarnaast moet er extra aandacht zijn voor:

- Omgang met de media (zie hoofdstuk 'Omgaan met de media').
- Management: regelen en organiseren van de contacten met politie, ouders, collega's.
- Duidelijk zelf in de hand houden wie de Buitenkans binnenkomt om te helpen, een te grote hoeveelheid verschillende hulpverleners is verwarrend.
- De mogelijkheid tot ondersteuning door specialisten/calamiteiten- of traumateam.
- Aandacht voor gevoelens van onveiligheid bij de kinderen.
- Aandacht voor gevoelens van boosheid, ontzetting en machteloosheid bij kinderen en begeleiders.
- Aandacht voor kinderen die zelf in onveilige situaties verkeren (echtscheiding, huiselijk geweld, straatverbod).
- Aandacht voor de ouders en hun gevoelens.
- Het weer veilig maken van de Buitenkans.

### Andere aandachtspunten

Bij een dergelijke zwaar traumatische gebeurtenis is aandacht nodig voor de begeleiding van alle betrokkenen. Bij veel kinderen is het gevoel van veiligheid aangetast. Bij een gewelddadige dood is de kans groter op een gecompliceerd rouwproces (denk bijvoorbeeld aan posttraumatische stressstoornis (PTSS)). Win informatie in bij instanties die hierin gespecialiseerd zijn. De GGD kan hierover informatie verstrekken. Kijk op de sociale kaart voor contactgegevens.

### Inschakelen van externe hulpverleners

Uit onderzoek is gebleken dat de veerkracht van de meeste kinderen groot is en dat ze dramatische gebeurtenissen goed zelf kunnen doorleven, met hulp van vertrouwde mensen om hen heen. Slechts een klein deel van de kinderen ontwikkelt ernstige klachten die moeten worden behandeld. De volwassene vormt het belangrijkste referentiekader voor kinderen. Ze herinneren zich later vaak beter de reacties van volwassenen dan de gebeurtenis zelf. Het is dus vooral van belang dat de volwassene ondersteunt wordt. Dat betekent dat het wenselijk is dat de begeleiders in staat worden gesteld de kinderen op te vangen in plaats van dit over te laten aan vreemde hulpverleners. De meest geschikte rol voor hulpverleners is eraan bijdragen dat begeleiders de kinderen op een juiste manier opvangen.



## Korte inhoudelijke informatie

Hieronder staat kort inhoudelijke informatie per leeftijdsgroep uitgewerkt. Deze leeftijdsgrens is niet absoluut. Blijf vooral goed observeren wat elk individueel kind nodig heeft. Neem hierbij je kennis over wie dit kind is, mee en maak gebruik van de band die je met het kind hebt opgebouwd.

### Rouwen

Voor rouwen staat geen vaste manier of tijd. Rouw gebeurt door slingerende bewegingen tussen het stilstaan bij verlies en verdriet en verder gaan met het leven. Een rouwproces is niet alleen een lange periode van rouw maar verloopt in fases. Deze fases geven enig houvast in de moeilijke periode na het verlies. Elk individueel rouwproces verloopt anders maar bewust zijn van het proces kan nuttig zijn. Er zijn verschillende modellen die de fases in het rouwproces beschrijven.

Psychiater Elisabeth Kübler-Ross beschrijft vijf fases in verdriet of het rouwproces. Deze fases hoeven niet chronologisch te verlopen, ook slaan mensen soms fases over.

- Ontkenning; proberen het overlijden te ontkennen vanuit een natuurlijk afweermecanisme, een vorm van zelfbescherming
- Boosheid of protest; vaak met huilen en schreeuwen, 'waarom is mij dit overkomen', 'wie heeft hier schuld aan'. Deze fase is eigenlijk pijn die zich uit in boosheid.
- Onderhandelen; merken dat boosheid niet helpt en proberen over het verlies te onderhandelen.
- Depressief; 'waarom zou ik nog verder willen leven', 'wat is het nut van het leven'. Het gevoel van wanhoop en verdriet overheerst, vaak door het onderdrukken van boosheid.
- Acceptatie of aanvaarding; accepteren van de tragische gebeurtenis en het bijbehorende verdriet loslaten zonder de dierbare te vergeten, verder met leven zonder de overledene.

Manu Keirse is een rouwexpert en heeft diverse boeken geschreven over dit onderwerp. Hij schrijft over verschillende rouwtaken die mensen doorgaan om de rouw te doorleven en het verlies te verweven. Verwerken zou betekenen dat je het verlies op een gegeven moment achter je kan laten, dat het op een dag voorbij zou zijn. Volgens Manu Keirse is rouw nooit voorbij, maar draagt men het als een schaduw met zich mee. Hij noemt de fases in het rouwproces taken omdat het proces volgens hem rouwarbeid is. Iets waar je actief mee aan de slag kan maar soms ook even kan laten liggen.

Rouwtaak 1 is het onder ogen zien van het verlies.

Rouwtaak 2 het (fysiek en/of psychisch) ervaren van de pijn van het verlies.

Rouwtaak 3 het aanpassen aan de wereld met het verlies.

Rouwtaak 4 is herinneringen levendig bewaren.

### Tot ongeveer vijf jaar

Kinderen tot ongeveer twee jaar hebben nog geen echt besef van de dood. Ze willen niet graag dat papa of mama weg gaat en voelen wel aan wat verlies is, maar het verschil tussen dood en levenloos is voor hen niet duidelijk. Rouwende jonge kinderen reageren met name op (het welbevinden van) hun verzorgers.



Ze spreken vooral met hun lichaamstaal en niet met woorden. Ook zijn zij vaak nog niet in staat onderscheid te maken tussen levende en niet-levende dingen.

Twee- en driejarigen hebben enig bewustzijn van de dood of ander verlies. Zij gaan met rouw en verlies om door middel van spel. Wat begeleiders kunnen doen is aansluiten bij de behoeften op dat moment, bijvoorbeeld; aanraken, knuffelen, liefdevolle aandacht geven, structuur bieden en zorgen voor continuïteit in het dagelijks leven. Aan de andere kant lijden ze wel onder verlies. Daarom is het belangrijk om heel open met hen te praten. Omdat kinderen echt in het 'nu' leven, zul je ook zien dat ze het ene moment intens verdrietig zijn en vijf minuten later weer vrolijk spelen. Rouwverwerking bij kinderen verloopt natuurlijk, met tussenpozen, om te voorkomen dat de pijn te intens is.

### Zes tot ongeveer negen jaar

Vanaf deze leeftijd begrijpen kinderen vaak al dat de dood voor altijd is en dat alle levende dingen een keer doodgaan. Vaak denken ze er echter nog niet over na dat zijzelf ook dood zullen gaan. Het ene kind in rouw zal mogelijk heel boos reageren of om extra aandacht vragen, een ander wordt juist stil en praat er niet meer over. Laat zien dat het normaal is om over de overledene te blijven praten, zodat het kind leert dat het geen verboden onderwerp is en er gewoon over gevoelens mag worden gepraat. Geef het kind de ruimte om verdrietig en boos te zijn en laat merken dat deze reacties horen bij het overlijden van een dierbare. Het kan ook helpen om samen nieuwe rituelen te creëren. Bijvoorbeeld door op de verjaardag van de overledene naar zijn of haar graf te gaan of het lievelingseten van de overledene te eten. Gebruik duidelijke en concrete woorden als je praat over de dood. Vertel wat er is gebeurd en waarom diegene is overleden. Vraag ook naar de woorden van het kind of thuis om hier op aan te kunnen sluiten. Geef het kind de keuze om afscheid te mogen nemen van de overledene of om mee te gaan naar de begrafenis of crematie. Leg ook uit hoe deze zich tijdens een begrafenis of crematie hoort te gedragen, dit is sterk cultuurafhankelijk.

### Tien tot achttien jaar

Een rouwproces verloopt op deze leeftijd niet anders dan bij kinderen en volwassenen. Wel zijn de emoties die pubers ervaren vaak heftiger door alle hormoonontwikkelingen. Daarnaast kunnen ze worstelen met het uiten van het verdriet. Ze willen graag met de volwassenen mee rouwen, maar voelen zich vaak nog kind. Belangrijk is om het gevoel te erkennen, dat is sterker dan alleen het gevoel begrijpen. Geef de puber de tijd en ruimte om het verdriet op zijn eigen manier te kunnen ontladen, dit kan heel verschillend zijn. Wees er oprecht voor hem als hij je nodig heeft. Maar geef hem ook de ruimte waar hij om vraagt. Check of hij zijn verdriet bij vrienden kwijt kan. Check of hij er met anderen (vrienden, mentor op school, familie) over kan praten. Wanneer een puber rondom verlies iets heftigs meemaakt en hij de enige is in zijn vriendengroep, kan het voor hem heel eenzaam voelen. Anderen voelen en begrijpen niet wat hij doormaakt. Is dit het geval, dan kan hulp inschakelen of een lotgenoot zoeken heel helpend zijn.



## Wat kan je als begeleider doen?

### *Leer een kind de verschillen tussen leven en dood*

- Voor jonge kinderen is 'dood' een weinigzeggend begrip. Daarom is het goed om kinderen het verschil tussen dood en levenloos uit te leggen.
- Wijs op levenloze dingen, zoals een huis, speelgoed, auto, tandenborstel of stoel.
- Leg uit wat leeft en dus ook kan doodgaan: mensen, dieren, bloemen, bomen en planten. Planten groeien, mensen halen adem en eten.
- Wijs voorbeelden aan van iets dat dood is gegaan: een dode vogel, insect of boom. Praat er rustig over met kinderen, vaak worden zij hier niet verdrietig van.
- Leg uit dat mensen en dieren dood kunnen gaan door ouderdom, maar ook door ziekte of een ongeluk.
- Maak kinderen vertrouwd met rituelen rond de dood, bijvoorbeeld door het begraven van een overleden dier in een doosje in de tuin en het graf aan te kleden met een takje of kruis of door in huis een herinneringsplek voor het huisdier in te richten.

### *Openheid en duidelijkheid*

- Praat openlijk over de dood. Schrik niet van vragen, want kinderen zullen zich op den duur realiseren dat ook zij sterfelijk zijn.
- Praat openlijk bij vragen als 'Ga ik dood?' of 'Ga jij dood?'.
- Geef eerlijke informatie.
- Praat met kinderen over verdriet, dood of angst en gebruik spel momenten om deze dingen te 'bespreken'.
- Een steun voor kleine kinderen bij een rouwverwerkingsproces is het samen kijken en lezen in een prentenboek over de dood. Je kunt er schrik, onzekerheden en verdriet mee bespreekbaar en daardoor voor de kinderen beter hanteerbaar maken.

### *Aandacht, ruimte en tijd geven.*

- Troosten, toegankelijk en uitnodigend zijn en warmte bieden.
- Blijf de naam van de overledene noemen (zwijg de overledene niet dood) besteed er bijvoorbeeld bij verjaardag, feestdagen als bijvoorbeeld Moederdag of andere gelegenheden aandacht aan.
- Kinderen kunnen heel plotseling naar een overleden dierbaar iemand toe willen. Door een foto van bijvoorbeeld de overledene in de groep te hebben, kun je even met het kind bij haar stilstaan en 'is' diegene er toch een beetje. Ook kan het helpen door samen met het kind wat herinneringen over moeder in het groei- of plakboek te schrijven.
- Observeer hoe de reacties van de kinderen zijn. Hun spel en tekeningen kunnen een beeld geven van hun belevingswereld. Als je als begeleider aanwezig bent geweest bij de begrafenis van een belangrijk familielid van een van de kinderen, kun je latere opmerkingen en vragen van het kind in de groep vaak beter plaatsen en beantwoorden.
- Kinderen rouwen geen 24 uur per dag. Vrolijk spel en uitingen van verdriet wisselen elkaar af. Houd er rekening mee dat de dood heel lang, levenslang kan doorwerken. Wanneer een naaste is overleden, draag je dit altijd met je mee. Ook na een langere periode kan regressief gedrag het gevolg zijn: het kind plast bv. ineens weer in bed of wil weer gevoerd worden als een baby. Probeer hiervoor ruimte te bieden.
- Je eigen emoties hoef je niet te onderdrukken. Door je emoties te tonen, geef je de kinderen de ruimte dit ook te doen. Bewaak wel dat je de kinderen niet belast met je emoties.



## Bruikbare boeken

Hieronder een aantal boekentips. Vraag ook collega's om tips, er is altijd meer kennis in huis dan je denkt!

### 0-7 jaar

- 'De drie vogels' van M. v.d. Berg en S. Ireland.
- 'Als je dood bent, word je dan nooit meer beter?' van P. en J. Breebaart
- 'Stilte a.u.b., ik denk aan kip.' van H. Haagen en H. Geelen.
- 'Derk Das blijft altijd bij ons.' van S. Varley.
- 'Kikker en het vogeltje.' van M. Velthuis.
- 'Lieve oma Pluis' van Dick Bruna
- 'Bo de beer neemt afscheid' van R. Fiddelaers-Jaspers
- 'Dood gaan is geen feest' van R. Fiddelaers-Jaspers
- 'Een opa om nooit te vergeten' van B. Westera

### 6-12 jaar

- 'Vaarwel Rune.' van M. Kaldhol en W. Oven.
- 'Dat is heel wat voor een kat, vind je niet ?' van J. Viorst en E. Blegvad
- 'Hoe het was toen Heins opa doodging.' van M. Gydal, M. Anderson en Th. Danielson
- 'Voor altijd, altijd.' van B. Moeyaert.
- 'Ik zal je nooit vergeten (herinneringsboek)' van R. Fiddelaers-Jaspers
- 'Als iemand dood gaat, wat je wilt weten over doodgaan, begraven en cremieren' van R. Fiddelaers-Jaspers
- 'Ik krijg tranen in mijn ogen als ik aan je denk' van I. van Essen
- 'Vlinder voor Marianne' van V. Lee
- 'Achtste-groepers huilen niet' van J. Vriens

### Boeken voor begeleiders

- 'De meest gestelde vragen over Kinderen en de dood', van Stichting in de Wolken.
- 'Kinderen helpen bij verlies' van M. Keirse.

## Evaluatie en vaststellen

Dit protocol Sterfgevallen en rouwverwerking van de Buitenkans is door het team, directie en MR vastgesteld in februari 2021. Het streven is dit protocol in 2026 (elke 5 jaar) te evalueren en indien nodig bij te stellen.